

УДК 94(477)"1648/179"(092)(045)

СТАРШИНА КАМ'ЯНСЬКОЇ ТА ОЛЕШКІВСЬКОЇ СІЧЕЙ:
ПРОРОСІЙСЬКА ТА ПРОТАТАРСЬКІ ПОЗИЦІЇ

Олександр Мірущенко

Національний заповідник «Хортиця»

У статті розглядається політика кошових отаманів під час перебування Січі під татарським протекторатом. Аналізуються погляди запорозької старшини у цей період, визначаються проросійські та протатарські позиції, конкретизується список кошових отаманів кримського періоду.

Ключові слова: кошові отамани, Кам'янська Січ, Олешківська Січ, Кримське ханство, російський уряд, татарський протекторат.

The article considers the policy of Kish otamans during the Sich stay under the Tatar protectorate. The viewpoints of the Zaporozhian officers about this period are analyzed, pro-Russian and pro-Tatar positions are determined, the list of Kish otamans of the Crimean period is specified.

Keywords: Kish otamans, Kamyanska Sich, Oleshkivska Sich, Crimean Khanate, Russian government, Tatar protectorate.

Історія перебування запорожців під турецьким протекторатом в часи існування Кам'янської та Олешківської Січей на сьогодні залишається актуальною. Незначна кількість публікацій з'являлась, як наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., так і у новітній час. Проте досі залишається маловивченою проблема політики старшини цих Січей. Найбільша увага приділялась Костю Гордієнку як кошовому, який підтримав українсько-шведський союз Івана Мазепи та Карла ХІІ та продовжував боротьбу за права низового козацтва. Інша постать – кошовий Іван Малашевич, як діяч, який вів переговори щодо повернення запорожців під російський протекторат.

Найбільше дана проблематика висвітлена у публікації джерел Д. Яворницьким [11-12]. Проте, не применшуючи велику історичну цінність

цього комплексу джерел, мусимо констатувати, що вони підібрані дещо тенденційно. Більшість документів мали переконати читача, що запорожці постійно мріяли про повернення під російський протекторат і шкодували про своє рішення піти у межі Кримського ханства. Схожа ситуація склалась у трактуванні подій у третьому томі «Історії запорозького козацтва» [13]. Можливо тут мали місце цензурні обмеження, в умовах яких доводилось працювати автору.

В новітній українській історіографії окреслену проблематику дозволяють доповнити публікації джерел Ю. Мицика [5-6] та корпусу документів доби гетьмана І. Мазепи [3-4].

Серед вітчизняних науковців найбільше уваги перебуванню запорожців під татарський протекторатом приділив В. Мільчев [7-9]. Варто відзначити укладання дослідником реєстру кошових отаманів Кам'янської та Олешківської Січей [7, с. 593].

Найбільш відомий кошовий отаман Кость Гордієнко був кошовим ще у 1705 р. Він залучався до розмежування кордонів між Москвою та Туреччиною і намагався відстояти запорозькі території. А 17 травня 1708 р. у нього про допомогу просив Кіндрат Булавін.

За рік до зруйнування Чортомлицької Січі тривало листування між кошовим Костем Гордієнком і московським царем Петром I (лютий-серпень 1708 р.) [11, с. 1005]. А вже 24 листопада 1708 р. Кость Гордієнко писав Мазепі про бажання Війська Запорозького бути під протекторатом шведського та польського королів.

30 жовтня 1708 р. у грамоті кошовому були заклики залишитись «вірним російському престолу» [10, с. 1011].

Після переходу І. Мазепи до Карла XII і за два місяці до ліквідації Чортомлицької Січі 5 березня 1709 р. кошовий К. Гордієнко пише листа до польського короля, у якому міститься прохання приєднатися до запорожців і гетьманських козаків «для спасення Малороссіи от московского царя». І

одразу відправляється універсал до козаків, які перебували на Бузі, Інгулі та Інгульці [11, с. 1021]. А листом з Переволочної. Кость Гордієнко просить підтримати козаків у їх повстанні проти Москви [3, с. 344].

Коли К. Гордієнко йде на з'єднання з Мазепою, наказним залишився Михайло Симонов [13, с. 317]. А під час зруйнування Чортомлицької Січі кошовим вже був Яким Богуш. Д. Яворницький відзначав, що саме він привів запорожців на нове місце.

Вже після ліквідації Чортомлицької Січі, коли запорожцям висунули претензії їхньою відповіддю була скарга від 3 серпня 1710 р. гетьману І. Скоропадському «на безбожные действия» Гната Галагана [12, с. 1060].

Вже після ліквідації Січі одним з перших кошових згадується Лаврентій Стефаненко у 1710 р. [10, с. 1062]. В.Мільчев згадує Петра Гордієнка, і його невизначені повноваження. На думку дослідника він як міг бути обраним кошовим отаманом, так і виконувати функції наказного [7, с. 592].

Відомо, що у тому ж 1710 році кошовим був Йосиф Кириленко. Д. Яворницький наводить його лист до гетьмана І. Скоропадського від 2 червня «с оправдательным извинением поступков запорожских козаков в отношении русского царя Петра» [10, с. 1023]. При цьому у самому листі відзначаються всі ті утиски, яких зазнавало Військо Запорозьке від московського царя.

Щодо згадки в один рік кількох отаманів, варто відзначити думку В.Мільчева, що у різних центрах запорозького козацтва, чи в антагоністичних групах січовиків, при владі могли перебувати різні кошові [7, с. 592].

У 1713 році на деякий час кошовим став Іван Малашевич. На цю посаду він потім обирався ще кілька разів. І був одним з тих, хто послідовно дотримувався проросійської орієнтації.

Відомо, що у 1714 р. кошовим був Василь Іосифов. 23 листопада 1714 року він звертається до Скоропадського з питання повернення запорожцям захопленої у них худоби [11, с. 1068]. Сама зміна кошового свідчила про непопулярність ідеї повернення до Москви.

За листопад-грудень 1714 року маємо свідчення Даниїла Кандака та Корнія Федоренка про стан справ на Запорожжі, з якого можемо побачити, що у частини козаків є намір повернутися на Стару Січ [11, с. 1069]. Тобто, з цього часу більш активною стає боротьба промосковської та прокримської партій.

Окремо варто відзначити листи кошового В. Іосифова до польських урядовців регіментарів коронних військ в Бердичеві та Умані Яна Глецького та Казимира Глуховського, датованих відповідно 10, 17 серпня 1714 р. та 22 лютого 1715 р. [6, с. 10-12].

Надалі спостерігається різна реакція з боку запорожців на події, які відбувалися на українських та кримських землях. І показовим у цьому плані є 1715 рік. Саме тоді Кіш почав схилитися до промосковських позицій. У листі графа Головкина київському генерал-губернатору від 17 лютого 1715 р. згадується В. Іосифов, який згідно свідчень писаря Рогулі був прихильником повернення запорожців під московський протекторат. Гетьману належало оголосити, що ті запорожці, які бажають повернутися у російські межі, можуть це зробити [1, с. 283-284].

На таку позицію могли вплинути і торговельні обмеження, які запроваджував московський уряд. Зокрема, 10 лютого 1715 року вийшла царська грамота про вільний пропуск з Криму до українських міст купців за винятком запорожців [11, с. 1071-1072].

29 серпня 1715 р. гетьмана Іван Скоропадський пише до графа Головкина «о грабежах о разбоях со стороны запорожских козаков малороссийским купцам» [12, с. 1073].

Разом з тим кримський хан Каплан-Гірей 6 вересня 1715 р. подав клопотання щодо запорожців до польського гетьмана Синявського, щодо запорожців, які купили землі під Чигирином [12, с. 1076]. Попри це 8 вересня 1715 р. повідомляється про пограбування запорожцями (Ковалем, Великим, Чередком та іншими) татарських купців [12, с. 1077].

З листа до вищезгаданого Казимира Глуховського від 28 червня 1715 року дізнаємось, що на той час кошовим вже був Іван Малашевич [6, с. 12-13]. Оскільки означений кошовий мав промосковські погляди, то ймовірним виглядає припущення, що на Січі гору бере проросійська партія.

Вже у жовтні 1716 р. кошовий І. Малашевич пише листи до тодішнього миргородського полковника Д. Апостола та І. Скоропадського, де висловлював бажання повернутися під російський протекторат.

І. Малашевич залишався кошовим і у 1717 році. 18 червня він знову відправляє лист гетьману І. Скоропадському та полковнику Д. Апостолу, де повідомляв про очкування рішення щодо повернення під московський протекторат. Разом з тим очаківський паша Гамет, вочевидь не знаючи про ці переговори, надсилає листа з проханням прослідкувати за переміщеннями московських військ [12, с. 1094-1099].

Водночас І. Малашевич продовжує листування з посадовцями інших держав. Зокрема, у листі від 11 вересня 1719 р. до регіментаря коронних військ у Брацлаві Феліціана Воляновського він відкидає звинувачення запорожців у нападі на польські землі [6, с. 13-14]. І того ж дня він надсилає лист до бендерського паші, де звинувачує поляків у відбиранні худоби у запорожців [6, с. 14].

Коли 19 березня 1720 р. генеральний осавул Федора Мировича пише листа кошовому, то там вже не названо його прізвище [12, с. 1102]. Разом з тим 21 червня та 4 жовтня 1720 р. до коронного гетьмана Адама Синявського листи надсилає кошовий І. Малашевич [6, с. 115-16].

Надалі відомо, що у 1723 р. кошовим був Василь Тамарський [9, с. 303]. А у документі «Выписка из дел секретного повытья», датований жовтнем-листопадом 1724 р. згадується кошовий Василь Єрофєєв [12, с. 1105]. З огляду на те, що зазначений документ підготував інший кошовий Федір Мартинович, то кошовим Василь Єрофєєв був у попередні роки. За часів його перебування на посаді російський капрал пограбував запорозького козака Левушківського куреня Герасима Кохана. В колекції Національного заповідника Хортиця є хрест Василя Єрофєєва, з напису на якому дізнаємося, що він помер у 1731 р. Дані про цей хрест стали предметом публікації у сьомому томі ЗООИД [10].

У 1725 році кошовим знову став Іван Малашевич. Про це дізнаємося з його листів до вищезазначеного Адама Синявського від 6 червня та 5 вересня 1725 р. [6, с. 16-17]. І знову у цих листах містяться претензії щодо худоби.

У 1726 та 1727 роках кошовим був Павло Федорович, про що свідчать два листи до польських урядовців [5]. Цьому кошовому належать ще листи, які він надіслав до колегії іноземних справ [12, с. 1129]. Вони містять інформацію про бажання запорожців повернутися під російський протекторат.

Станом на квітень 1728 р. кошовим був Павло Сидоренко. А з грамоти колегії іноземних справ до Михайла Голіцина бачимо, що у попередні роки кошовим був Іванець [12, с. 1027]. Але, коли саме встановити також не вдалося.

1728-й був роком, коли запорожці прагнули повернутись на Стару Січ і посилили контакти з російським урядом.

Станом на червень 1728 року кошовим був Іван Гусак, який спочатку повернувся з частиною козаків на Стару Січ, а потім пішов у межі Російської імперії [12, с. 1136]. Одразу після нього кошовим було обрано Івана Петрова.

Про те, що у 1730 році на посаді кошового знову був Малашевич дізнаємося з його двох приватних листів від 14 січня до дружини полоцького

воеводи Софії Денгоф та до її секретаря та підскарбія Круликовича [6, с. 18-19].

Означений кошовий залишався послідовним прихильником повернення запорожців під російський протекторат залишався Іван Малашевич. І саме за часів його було видано грамоту імператриці про повернення запорожців під російський протекторат. А вже 11 червня 1734 року інший кошовий Іван Білицький описував стан справ на Січі.

Вочевидь ці два кошових останні кілька років змінювали один одного, бо у жовтні 1734 р. саме І. Малашевич привів до російської присяги 7115 запорозьких козаків.

У Д. Яворницького згадуються такі кошові як Костянтин Малашевич, Іван Фомінич та Стефан Євстафієв [12, с. 1136]. Але дані щодо їхньої політики відсутні.

Таким чином, констатуємо, що найбільшим прихильником кримського протекторату був Кость Гордієнко. Його опонентом тривалий час був Іван Малашевич. З огляду на недостатню кількість джерел, яку ми маємо у наявності не можливо прослідкувати еволюцію поглядів січової старшини. У найбільшому комплексі джерел, опублікованих Д. Яворницьким документі підібрані таким чином, що показати послідовність зміни вектору старшинської політики у бік Москви.

Натомість багато кошових лише згадується у якості отаманів, натомість про їхні погляди інформація відсутня. Проте факт частотої зміни кошових є доказом того, що у середовищі козацтва Кам'янської та Олешківської Січей відбувалась постійна боротьба проросійської та про татарської партій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андриевский. Дела, касающиеся запорожцев (1715-1774). *ЗООИД*. Т. XIV. 1886. С. 283-719.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т. 1. К., 1998. 696 с.

3. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник Сергій Павленко. К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2009. 1054 с.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник Сергій Павленко. К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія. 1142 с.
5. Мицик Ю.А. Два листи кошового отамана Павла Федоровича. *Південна Україна XVII-XVIII-XIX ст.* Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. Вип. 4. С. 200-203.
6. Мицик Ю.А. З джерел до історії Кам'янської та Олешківської Січей. *Південна Україна XVII-XVIII-XIX ст.* Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. Вип. 1. С. 8-20.
7. Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під Кримською протекцією. *Історія українського козацтва.* Нариси у 2 тт. Редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. К. Києво-Могилянська академія, 2006, Т. 1. С. 587-603.
8. Мільчев В. Нариси історії запорозького козацтва XVIII ст. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2009. 108 с.
9. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII-XVIII ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя: АА Тандем, 2008. 369 с.
10. Сборник событий в Новороссийском крае. *ЗООИД.* Т. 7. С. 297-305.
11. Эварницкий Д.И. Источники по истории запорожских казаков. Владимир, 1903. Т. 1. 1179 с.
12. Эварницкий Д.И. Источники по истории запорожских казаков. Владимир, 1903. Т. 2. 1076 с.
13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 3. К.: Наукова думка. 560 с.

Додаток А

Кошові отамани:

Кость Гордієнко – 1709, 1710-1713,

Лаврентій Стефаненко – 1710,

Йосиф Кириленко – 1710,
Іван Малашевич – 1713, 1715, 1716, 1717, 1719, 1720, 1725, 1730, 1733,
1734,
Василь Іосифов – 1714, 1715,
Іван Пилипів – 1721,
Василь Тамарський – 1723,
Федор Мартинович – 1724,
Василь Гуж – 1725,
Павло Федорович – 1726, 1727,
Іван Гусак – 1728,
Іван Петров – 1728,
Яків Тукало – 1733,
Іван Білицький – 1733.

Інші кошові:

Костянтин Малашевич,
Іванець,
Іван Фомінич,
Стефан Євстафієв,
Василь Єрофеев.